

Velstående bønder i det vestjyske enkeltgårdsområde

Ellen Damgaard (Artikel i: Bygder 2006, udg. af Landbohistorisk Selskab)

Resumé

Den nordvestlige del af Ringkøbing Amt er karakteriseres af en meget høj grad af enkeltgårdsbebyggelse med rødder tilbage til middelalderen. I artiklen påvises, hvordan denne bebyggelsesform og det manglende driftsfællesskab udgjorde en funktionel ramme om en markedsorienteret animalsk produktion af heste og stude og dermed var med til at fremme mulighederne for velstand. Som væsentlige faktorer bag udvikling og fastholden af enkeltgårdsbebyggelsen fremhæves det vestjyske klima og nærheden til europæiske markeder. Det er et åbent og inspirerende spørgsmål om også andre faktorer skal inddrages, for eksempel middelalderlige ejendomsforhold og fravær af magt.

Det nordvestjyske enkeltgårdsområde

Skodborg og Vandfuld Herreder ligger i det nordvestligste hjørne af Ringkøbing Amt. Det er et område på omkring 30x40 kilometer, der mod vest grænser op til Vesterhavet og mod nord til Limfjorden. Rent landskabeligt er det delt i to markante områder, et frugtbart bakkeland på morænebakker og bakkeøer mod nord og vest, og et mere magert hedeslettelandskab mod sydøst. Bebyggelsen ligger spredt, og det har den gjort så længe de skriftlige kilder rækker tilbage. De to herreder – som man i nutiden kan kalde Lemvigegnen – har været karakteriseret af en meget høj enkeltgårdsprocent. Der er ikke rigtig nogen, der har vovet sig til en forklaring af fænomenet, men når det strejfes i faglitteraturen, bliver det ofte til noget i retning af Lotte Dombornowskys beskrivelse af de vestjyske hovedgårde i "Det danske landbrugs historie 1536-1810", hvor hun også indbefatter enkeltgårdene: "... afstandene var store, jordene magre, indbyggertallet beskedent, og behov for udvikling af dyrkningsfællesskaber havde man i reglen slet ikke haft".ⁱ

1

Her er der tale om en vis standardopfattelse af Vestjylland som et ubeboet ørkenland, hvor man sled på den stridige sandjord og lod udviklingen gå upåagtet forbi. Sådan så det imidlertid ikke ud alle vegne. I 1769 blev Lemvigegnen tværtimod beskrevet i blomstrende vendinger i "Danske Atlas":

"Bøvling Amt er næsten overalt af meget god Beskaffenhed i Henseende til Ager og Eng... I Vandfuld Herred falder skønne Mersk-Enge, god Agerland, samt de beste og største Heste i Jylland. Dette Herred udgiør i hele sin Udstrækning ikke over 1½ Miil, og indesluttet af Skodborgherred. Disse tvende Herreder ere noget nær af lige Beskaffenhed. Her avles megen Havre og godt Byg, men noget mindre Rug, derimod voxer her overflødig Græs og Høe, og hvor der ikke er Mersk der findes gode Giest-Enge. Det er derfor her overalt falder de anseelige og sterke Heste, store Stude og ypperlige Malke-Kiøer, store Svin, og særdeles gode Faar. Og siden saavel de større som mindre Creaturer her have noget forud frem for andetsteds i Landet, drives der med Heste, Qvæg, og alle af dem kommende Producter, en ganske betydelig Handel, hvor ved mange baade Bønder og andre have lagt sig god Formue til.

Her findes ingen store Bondebyer, men næsten hver Mand boer for sig imellem sin Ager og Eng".ⁱⁱ

Altså en beskrivelse, der viser, at jorden var god, at de velstillede bønder havde en markedsbaseret animalsk produktion, og at landbefolkningen boede på enligt liggende gårde. Lad os tage bebyggelsesmønsteret først og følg det tilbage i tid.

Bebyggelsesmønsteret i Middelalderen

De middelalderlige kirker på Lemvigegnen er alle bygget i 1100-tallet. De ligger med 10-11 kilometers afstand, ofte på bakketoppe. Kun de store hedeområder, Klosterheden og Kronheden, er kirketomme; her har der antagelig været hede allerede i Jernalderen. Der er ingen steder fundet spor af landsbybebyggelse ved kirkerne, og selv i nutiden ligger adskillige af dem alene i landskabet.

Da kirkerne blev bygget, har der antagelig endnu været en del skov på bakkerne langs Limfjorden, men senest ved slutningen af Middelalderen var al skov på Lemvigegnen væk, bortset fra små pletter med egekrat. Skoven var fældet og brugt op, og vestenvinden havde fået indpas. Samtidig med kirkebyggeriet forsvandt muligheden for at sejle vestud af Limfjorden. Indsejlingen gennem den nuværende Ferring Sø sandede til. De søværts forbindelser var nu knyttet til den åbne kyst på lave strande mod havet, eller til den lange og kringlede vej gennem Limfjorden østpå. Landværts gik hovedstrøget sydpå, og i denne sammenhæng skal man nok indtænke det store middelalderlige hestemarked i Holstebro, som ingen rigtigt har undersøgt.

De middelalderlige hovedgårde holdt sig på de fede græsningsjorder mod nord eller vest eller langs engene ved Flynder Å's forgreninger. Her var der store arealer, hvor kreaturerne kunne græsses, og hvor man kunne bjerge hø til vinterfoder. Hvor bøndergårdene lå, ved vi ikke. Det er imidlertid påfaldende, at hovedparten af de gårdnavne som findes i nutiden i ubrudt linje nævnes tilbage til 1500-tallet, og enkelte yderligere tilbage til 1400-tallet. Det er ofte navne, der knytter gården til et træk i landskabet. Måske kan man tyde det, som om enkeltgårdsbebyggelsen allerede fandtes på denne tid.

Bebyggelsesmønsteret i 1600-tallet

Går vi op i 1600-tallet, begynder det oversigtlige kildemateriale at blive mere fyldigt. I Præsteindberetningerne til Ole Worm, som for Lemvigegnens vedkommende er skrevet i 1638, tegner der sig et klart mønster af bebyggelsen i Skodborg og Vandfuld Herreder. Sogn for sogn er det én lang opremsning af enestegårde, med undtagelse af en enkelt lille by med højst fire eller fem gårde i nogle af sognene. Mønsteret er generelt, uanset om sognet ligger på den gode jord langs hav og fjord eller inde på hedeslettens sandjord, og uanset om engene ligger spredt mellem agrene eller samlet langs fjordene. For Dybe Sogns vedkommende har præsten tegnet et kort, der angiver gårdenes navne og beliggenhed, og bortset fra nogle få gårde, der er forsvundet eller har skiftet navn, er dette mere end 350 år gamle kort i fuldstændig overensstemmelse med nutidens, både hvad angår gårdenes navne og placering i landskabet.ⁱⁱⁱ

Fra slutningen af 1600-tallet findes stadig mere dækkende oplysninger om bebyggelsesmønsteret, antallet af gårde i hvert sogn og gårdenes navne. Det blev optegnet i 1682 i forbindelse med matrikuleringen^{iv}. Også af disse lister fremgår det med iøjnefaldende tydelighed, at der ikke fandtes landsbyer på Lemvigegnen. I modsætning til resten af landet nævnes gårdene her én for én med hver sit navn – navne som for næsten alles vedkommende stadig er knyttet til gårde og familier. Når man læser listerne over gårdnavne i 1682, føler man sig hjemme. Det er påfaldende, at gårdnavnene i Vestjylland er stærkere end personnavnet, og det betyder, at en person kan skifte navn i løbet af livet. Thomas Pedersen, som levede i sidste halvdel af 1700-tallet, kaldte sig Thomas Bro efter sin fødegård på Harboøre. Men da han købte Sønder Byskov i nabosognet Hygum, blev han kaldt Thomas Byskov.

Langt de fleste af de enkeltgårde, der nævnes i 1682, er almindelige bondegårde, det vil sige fæstegårde under en af egnens hovedgårde. Nogle få af enkeltgårdene er tidligere hovedgårde eller gårde beboet af personer uden for bondestand (for eksempel enker efter godsejere); det drejer sig om lidt under fire procent af det samlede antal gårde. De små hovedgårde er blevet nedlagt og opsplittet til to eller tre gårde fra slutningen af 1500-tallet til begyndelsen af 1600-tallet. De gårde, der i 1500- og 1600-tallet var beboet af folk uden for bondestand, er fortsat enten som selvejergårde eller som fæstegårde; men der er også selvejergårde, der tilsyneladende i hele perioden har været i bondeje^v.

Blandt de lange rækker af enkeltgårde dukker enkelte landsbylignende bebyggelser op, typisk som et gårdsnavn med tre eller fire brugere. I Bøvling Sogn er nævnt syv gårde og syv huse under betegnelsen "Øster Bøvling". Hvis der er tale om en regulær landsby i østdansk forstand, er benævnelsen i Matriklen det eneste spor den har sat sig i kilderne. En nærmere analyse har vist, at der er tale om en samling gårde med hver sit navn, som kendes både før og efter 1682, og som i 1700-tallet lå spredt. Det har således antagelig ikke været en landsby i fysisk forstand, men snarere et driftsfællesskab etableret i forbindelse med driften af hovedgårdsjorden ved Rysensteen, det tidligere Bøvling Slot. Det samme gælder en tilsvarende bebyggelse i Nørre Nissum på seks gårde, som knytter sig til hovedgården Kongensgård.

Også på Harboøre nævnes ti gårde i Vejlbj og elleve i Vrist. I senere tid dækker disse stednavne dele af Harboøre Sogn og ikke landsbyer. Gårdene her var meget små, og det er sandsynligt, at der var tale om gårde, hvor fiskeri var det bærende erhverv. I Harboørefiskeriet havde man et brugs- og ejendomsfællesskab til både og redskaber og en fælles arbejdsrytme, der gjorde det hensigtsmæssigt at bo i nærheden af hinanden. Men at bo i nærheden af andre afveg altså fra det normale mønster i området.

Enkeltgårdsbebyggelsen i 1700-tallet

I de såkaldte Relationer fra 1743 får vi igen en god beskrivelse af sognene i Skodborg og Vandfuld Herreder. Commerce-Collegiet, som var det ansvarlige embedsorgan, ville vide noget om handel og håndværk, om skibsfart og landvæsen. Her var det ikke præsterne, der skulle svare, men toldere, retsbetjente eller som her byfogeden^{vi}.

Gennem byfoged Søren Fabers kortfattede og lidt ensformige beskrivelser får man et godt overblik over en række karakteristiske træk ved Lemvigegnen i 1700-tallet. Landskab, bebyggelse og produktion væver sig sammen i et mønster, som man kan genfinde op gennem de følgende århundreder. Man ser et åbent fuldstændigt træløst landskab for sig – ingen skove eller læhegn, kun et par små krat ved Kappel og Rammegård. Et landskab med dårlige veje, hvor vandløb og vandhuller kunne gøre kørende færdsel vanskelig især om vinteren.

De få hovedgårde var små og uanselige, kun Nr. Holmgård i Møborg prangede med en grundmuret bygning og et lille spir på taget. De tilhørte lokale købmænd, en prokurator eller sågar en bonde, bortset fra Rysensteen, hvis indehaver – baron Juel – foretrak at opholde sig på sit gods ved Aalborg. Det er tydeligvis ikke godser med anegallerier, men investeringsobjekter for folk, der opdrætter stude eller handler med ejendomme.

Byfogeden gengiver i sine sognebeskrivelser med stor tydelighed de markante forskelle i området. "God grøn markjord" er standardbetegnelsen i sognene mod nord og vest i det bakkede landskab langs Limfjorden og havet. Her var der græsmarker til heste, stude og køer, og her dyrkede bønderne byg og især havre, den vigtigste foderafgrøde, men næsten ikke rug. I sognene langs

havet var korndyrkningen dog plaget af blæst og havgus. "Skarpsandet rugmarksjord" hedder det om sognene mod syd og sydøst; her var der langt mellem byg- og havremarkerne. Til gengæld var der gode tørvemoser og lyngheder, hvor hele egnens befolkning kunne hente lyng- og mosetørv til brændsel. I de områder, hvor jorden er dårligst – på Harboøre, ved Ferring Strand og i Nees – drev beboerne fiskeri, mest intensivt og professionelt på Harbørelandet. I øvrigt – skriver byfogeden – lagde bønderne mest vægt på køer for mælkens skyld, som de dels brugte i deres egen husholdning, dels med stor sparsommelighed samlede sammen til smør for at sælge det til købmændene i byen. Bønderne var flittige og sparsommelige i deres agerdyrkning og lagde vægt på opdræt af unge stude og plage, hvad der også gav den største fordel, som byfogeden skriver. Og han slutter sin beskrivelse med at bemærke, at det *"her i Herrederne [ikke] er som i Sælland eller paa Østerkanten, hvor næsten ganske Sognerne kan være i Begreb af 1, 2 a 3 Byer, mens her paa Væsterkanten ligger hver Sted og Gaard for sig, som har sin Mark og Ejendom tæt ved sig, hvilket er en stor Lettelse for Bonden, at han ikke skal slæbe sine Creaturer langvejs med Grøden og videre hans Avlings Fortsættelse"*.

Byfogedens opfattelse af, at det var en stor lettelse for bonden at have sin mark og ejendom tæt ved sig, er forbavsende fordomsfri i 1743. Det var først i 1757, at den første kommission til landbrugets fremme blev nedsat med henblik på at arbejde for en gradvis ophævelse af fællesskabet og som en konsekvens heraf en udskiftning af jorderne. Byfoged Faber beskrev, hvad han så ude i sognene og konstaterede, at det fungerede. Han var egentlig skipper eller handelsmand og gjorde sig ingen landøkonomiske overvejelser om, hvorfor forholdene på Lemvigegnen var så meget anderledes end det almindelige mønster med landsbyer og driftsfællesskab.

Også egnens hovedgårdsejere fandt systemet velfungerende. I 1759 indsendte amtmand Albertin i Ringkøbing en betænkning til Rentekammeret, der havde gjort en række forespørgsler om fællesskabet. På Rysensteens bøndergods, der strakte sig fra Nissum Fjord til Limfjorden i et bredt bælte, var der ingen *"fællets overdrifter"* og *"som Stæder og Gaarde ligger icke samlede som andre Stæder, men gandske adskilt fra hinanden, saa ved hver sin Jord, som dem er tilmaalt efter Landmaalingen, og bruger samme"*. Derfor var der efter baronens mening ingen idé i, at hver bonde skulle indhegne sine marker. Samme mening havde ejeren af Kongensgård i Nørre Nissum, der skrev: *"Lad være at én Bondes Jord kand løbe lidet ind i en anden Bondes udmark eller Eyendom, saa er samme rigtig adskilt med Agger-Rener, at enhver dørker, driver og bruger sit Jord til egen Nøtte og fordeel, som ikke ske i fællig med nogen, hvorfor det er mine Tanker, at det ville blive Beboerne til langt større Besværing, end det nogen sinde kunde ventes til Fordeel, at enhver Beboers Jord saaledes med Grøfter blev opkast og indhegnet"*.^{vii}

Man kan således konkludere følgende, når det drejer sig om bebyggelse, driftssystem og produktion:

1700-tallets bonde på Lemvigegnen boede "imellem sin ager og eng", som det hedder i beskrivelserne, og var ikke bundet af et driftsfællesskab. Her havde han sammenhængende græsmarker til sommergræsning, byg- og havremarker, hvoraf det sidste var nødvendigt til foder, og endelig enge, hvor man kunne sikre sig både vinterfoder og græsning. Rug, lyng og tørv kunne han skaffe sig hos bønderne på de mere skarpe jorder.

Hesteopdræt og kvægbrug kunne drives af hver mand for sig på sin egen jord, og selve gården kunne bygges, hvor der var en passende kombination af læ, vand, marker og enge. Denne produktion krævede ikke noget samarbejde med naboer om trækraft og hjulpløve, eller nogen nøje aftalt driftsplan for de enkelte marker. På de gode jorder kunne bønderne opdrætte store og stærke heste til salg på Holstebro Marked eller direkte til omrejsende holstenske hesteopkøbere, ungstude til videreføring på hovedgårdene og malkekøer, hvis smør blev eksporteret af Lemvigkøbmændene til Hamborg og Holland.

Bebyggelsesmønsteret og driftssystemet var således en funktionel ramme omkring en animalsk produktion, hvoraf en del kunne sælges på et større marked.

De velstående bønder på enkeltgårdene

I Præsteindberetningerne fra 1766-1769 får man et godt billede af næringslivet i de gode sogne på Lemvigegnen. En karakteristisk beskrivelse finder man fra Tørring Sogn, der ligger ud mod Lem Vig og Limfjorden: *"Sognets beste Næring bestaaer fornemmelig i Heste- og Fæhandel, af hvilke Creaturer enhver Gaardmand opføder mange Stykker aarligen, da Græsningen er god og fed, og her avles meget Havre. Hester, som her, ligesom i Vandfuld Herred, avles, ere, uden al dispute, af de største og stærkeste i heele Riiget, og især begierlige baade til Cavalleriet og Carosser. Fæet, baade Kiøer og Stude, ere ligeledes af et got Slag, og derfor begieres meget af Fremmede, saavel som og af Landets egne Indvaanere. Af Smør sælges og en stor Deel til Lemvig. Havre-Avlen er den vigtigste. Byg-Avlen er ogsaa god, men Rug-Avlen er i Almindelighed ringe; thi naar de 4 Gaarde i Kallesøe, og 1 i Kokholm undtages, maa Resten ofte Kiøbe Rug til Brød. Af de 2de Andre Slags Sæd, neml. Byg og Havre Kand meget lidet sælges; thi af Byg avles ikke synderligt meere, end det, der forbruges i Huusholdningen, og, endskiønt her avles meget Havre, kand dog lidet sælges, da Qvæg og Bæster, der er af et stort Slag, fortærer det meeste, og kand ikke underholdes uden at de bliver vel foerede med Havre".^{viii}*

Denne markedsorienterede produktion gav bønderne mulighed for at sammensætte en økonomi, der både kunne skaffe føde på bordet, kreditværdighed og en vis mængde synlig luksus.

Bonden Lars Graversen på Bæksgård i Tørring boede i et af sognene med god, grøn markjord. Han var selvejer; han havde købt gården i 1730 af kammerråd Matthias Petersen, der var købmand i Lemvig og desuden ejede hovedgården Kongensgård i Nørre Nisum. Da Lars Graversen døde i 1749, var der på gården en besætning på fire heste, heraf to sorte, fire sortbrogede køer, 3 kvier og to kalve, tre stude, en so, otte får med syv lam og en vædder. Studene var sortbrogede toårings dyr, beregnet til videresalg ligesom de sorte heste. Endelig var der fire bikuber. Gården var kun på to tønner hartkorn; til gengæld havde bonden fæstet en nærliggende gård på godt én tønne hartkorn, som tilhørte sognepræsten. På sit bord kunne Lars Graversen sætte en stor sølvkande med en specie i låget, to små sølvbægre, seks tinfade og seks tintallerkener samt et par malmlysestager. Der var også en sølvske til ham og hans kone. Stadsklæderne var en blå vadmels kjol, en brun vest med 25 små sølvknapper, lærredsskjorte, klædes bukser, blå strømper, sko med messingspænder, en hat og en spanskrørsstok. Om søndagen kunne han læse i sin huspostil, i Det Ny Testamente, i Naadens Aandelige Markets Tid, i Tanketøjlen eller synge fra Salmebogen. I sine gemmer havde han en lille pung med penge, som han havde fået i betaling for en hest af Claus Møller i Kjærgårds Mølle i Resen^{ix}.

Bonden Peder Jensen boede i Ertbjerg i Dybe. Dybe var et rigtigt smørhul med en række ret store gårde. Ertbjerg var en fæstegård på mere end 10 tønder hartkorn under baroniet Rysenstein. Peder Jensen døde i 1777, og det er betegnende, at der ved skiftebehandlingen opstod en større batalje mellem hans arvinger om, hvorvidt han havde sat penge hen på rente. Der skal nok have været noget om snakken, for sagen endte med, at enken gav de øvrige arvinger – mandens broder og to svogre – *”fuldkommen god og fornøvelig betaling, reede og rigtighed”* for deres arv, dog først efter mange beklagelser over de ondsindede rygter, som de havde udspremt om boets formue. Gårdens velstand kom fra stald og fæhus. Her stod der fire par treårs stude og seks malkekøer foruden et par spædekølve. Besætningen i øvrigt var på seksten får og to galtsvin – og et bistade. Af heste var der seks plus to plage. Det var sorte hopper – efter vurderingen at dømme gode dyr. Men ifølge forordningen var en gård som Ertbjerg også forpligtet til at holde *”et par Vogn og Reyse Hæste til Kongens og Hosbondens Tieneste”*.

Indboet i Ertbjerg var præget af solid velstand. Der var fint opredte senge med hørgarnslagener og hovedpudebetræk; der var en pæn samling tintøj, bestående af to dybe og to flade fade og et dusin tallerkener; der var seks sølvspiseskeer, store messing- og malmlysestager i par, messingfyrbækken og thetøj. Desuden var der nogle lidt usædvanlige møbler; i dagligstuen stod således *”Et Oval Eskebord paa Eege Foed af 4 Dreiede pæller”* og i storstuen *”1 Fuur Drag Kiste paa aaben Foed med Træ Opsats”*, hvor konen opbevarede sit linned og nogle sigtebrød. Også her var der en pæn samling fine gangklæder af klæde og kallemanke med sølvknapper i undertrøje og bukser, rejsehætter, skospænder af sølv og en spanskkrøsstok med benknap.

Det var folk fra den slags gårde, der havde overskud af korn og penge at låne ud til forgældede standspersoner mod pant i sikre værdier som fløde- og sukkerskeer af sølv eller et lommeur^x.

Nørre Vinkel i Heldum Sogn var én af egnens gamle selvejergårde. Heldum er et ret mærkeligt sogn, idet al jorden i det mindste helt fra 1600-tallet har været delt mellem seks til otte selvejergårde.

I Danske Atlas blev det beskrevet som følger: *”Sognets beste Næring bestaaer fornemmelig i Heste- og Fæe-Handel, hvilket her drives endnu stærkere, end i Tørring, da der i forgangne Aar 1765, som dog var et maadeligt Handels-Aar, blev solgt af dette lidet Sogn, der alleeneste bestaaer af 61 td. Hartkorn 144 Stykker stort Fæe. Dette Sogn er frugtbart baade paa Rug, Byg og Havre, hvoraf Havre-Avlen dog udgjør det meeste. Hvad deraf kand sælges, bliver meest kjøbt af Egnens Folk, siden der i Lemvig drives en ganske maadelig Korn-Handel”*.^{xi}

I slutningen af 1700-tallet tilhørte Nørre Vinkel købmand Simon Andrup i Lemvig, der forpagtede den ud til Peder Kiær. Ved et skifte i 1782 efter hans kones død var der en besætning på tretten heste, ti af dem sorte. Blandt dem var to sorte hingste og en sort stutterihoppe samt tre føl. Gården var kendt som en god studegård, og Peder Kiær havde en besætning på 31 stude. Desuden var der syv køer, 32 får med lam, syv beder og en vædder. De to sorte hingste og stutterihoppen viser, at der i området var interesse for og mulighed for et bevidst avlsarbejde^{xii}.

Karakteristisk nok havde egnens bønder tilpasset sig markedets krav – hestene var store og stærke og velegnede som trækraft, og én af de store kunder, de europæiske arméer, foretrak sorte eller mørkebrune heste som forspand. Selv om det ikke var almindeligt med så stor en besætning af sorte heste som på Nørre Vinkel, er det karakteristisk, at sorte heste optræder i mange

bondeskitter fra Lemvigegnen. Og ligeså karakteristisk er det, at finder man sorte heste i stalden, er der altid et vist udvalg af mere luksusprægede ejendele i stuehuset. Ligger hovedvægten derimod på stude eller malkekvæg, er der til gengæld færre heste, og de har forskellig farve.

Et eksempel på dette er gården Sønder Byskov i Hygum. Den var fæstegård på 13 tønder hartkorn under Rysensteen og tilhørte bonden Thomas Bro også kaldet Thomas Byskov. Ved hans død i 1794 var der en besætning på syv heste i diverse kulører – to sorte og en sortbrun, men ellers gul, brun, skimlet og hvid. Til gengæld var der hele fjorten køer – sammenlignet med den almindelige besætningsstørrelse på tre til seks køer. I besætningen var der fem røde køer, et meget usædvanligt syn i denne egn, som var fuldstændig domineret af sort- og gråbroget kvæg. Desuden havde Thomas Byskov to røde tyre. Karakteristisk nok havde gården et egentligt mælkekammer med blandt andet en svingkærne og 55 mælkebøtter. Smør fra Lemvigegnens malkekvægsårde blev solgt til købmændene i Lemvig, som samlede det i tønder, før det blev sendt med skib fra Ringkøbing til kommissionærer i Hamburg. Vi ved fra 1700-tals kilder, at smør blev eksporteret fra Lemvig så langt som til Amsterdam. Det kunne nå at blive mere end halvandet år gammelt, før det nåede bestemmelsesstedet.

I sit stuehus havde Thomas Byskov et standsmæssigt indbo med blandt andet et blåmalet klapbord og et voksdugsbeklædt thebord, som han havde købt nogle år forinden på en auktion efter præsten i nabosognet Engbjerg. Han havde også det thetøj, som hørte til – thepotte, mælkekande, thedåser og kopper. Der var storstue med egetrædragkiste og et sengested med kattunsomhæng, og to gæstekamre. Der var lintøj og diverse silketørklæder, sølvknæspænder, en spanskkrøsstok med sølvbeslag og en blå klædes kappe. I udhuset stod en kane og en beslagen vogn med rødmalet åsæt^{xiii}.

Thomas Byskov i Hygum og Peder Kjær i Heldum hørte til blandt de mest velstående bønder på Lemvigegnen. Det var ikke almindeligt at have tretten heste eller fjorten køer. Men det var inden for mulighedernes grænse for en stor del af bondebefolkningen på denne egn at frembringe en produktion, der kunne sælges, hvad enten det var sorte heste, ungstude eller smør. Efter studeprivilegiernes ophævelse i 1788 blev studeopdrættet og studehandelen den dominerende produktion på egnen, og hesteopdrættet blev af mindre betydning.

Det var denne markedsorienterede produktion, der gav bønderne på Lemvigegnen økonomisk mulighed for allerede fra midten af 1700-tallet at overtage deres gårde til selveje.

Enkeltgårdsbebyggelse – hvorfor?

Enkeltgårdsbebyggelsen er ofte blevet forklaret ud fra landskabets karakter og bonitet – primært et småkuperet terræn og mager jord.

Som det er fremgået, er der på Lemvigegnen meget god lermuldet jord; men der er også store områder med sandjord. På begge jordtyper har man haft det samme bebyggelsesmønster gennem århundreder, nemlig enkeltgårdsbebyggelse. I nogle sogne ligger engarealerne som små pletter imellem agrene, i andre er der store samlede engstrækninger langs hav og fjord, eller i ådalene. Nogle sogne er flad hedeslette, andre ligger på de bløde bakkedrag i morænelandskabet, og andre igen har områder med det urolige småkuperede, vandfyldte terræn, der skyldes dødishuller på overgangen mellem moræne og hedeslette. Overalt har bønderne boet for sig selv imellem sin ager og eng, som der står i 1700-tallets beskrivelser.

Det kan derfor ikke være landskabet som sådan, der ligger bag denne særlige bebyggelsesform lige netop i denne del af Vestjylland.

Der er ingen tvivl om, at dette særlige bosætningsmønster og det tilhørende driftsmønster uden fællesskab har været den perfekte ramme omkring opdræt af heste og stude. Det ville ikke have kunnet lade sig gøre på almindelige bondegårde, liggende i en landsby med markerne spredt og driften bundet i et dyrkningsfællesskab. Men produktionen er næppe årsagen til det særlige bebyggelsesmønster, den er snarere en tilpasning til nogle eksisterende fælles vilkår fra naturens side.

Her er det oplagt at se efter nogle naturskabte faktorer, som er karakteristiske netop for denne del af landet, og som ikke findes i samme grad andre steder. Fra tidlig Middelalder og frem til slutningen af 1800-tallet var Lemvigegnen et landskab helt uden skove eller lunde. Det var et landskab, hvor en saltholdig blæst og havgus var en faktor, man måtte regne med. Blæsten og havgusen nåede langt ind i landet og sved afgrøder som korn, mens græs ingen nævneværdig skade tager. Det er samtidig et af de mest regnudsatte områder i Danmark, også det en positiv faktor for græs, men negativ for korn, selv i nutidens Vestjylland. Græs er således den optimale afgrøde. Græsning og høbjergning var de nødvendige forudsætninger for et professionelt opdræt af heste og kvæg. Klimaet er dermed en fundamental brik for forståelsen af det vestjyske enkeltgårdssystem.

En anden – sekundær - faktor, som har virket fremmende for afsætningen af en animalsk produktion og hindrende for produktion og salg af korn, har været forbindelsesvejene til omverdenen. Landværts kunne varer føres ad de dårlige veje til Lemvig, hvor der ydermere fandtes nogle halsbrækkende nedkørsler til byen. Byens sejlads var ubetydelig gennem hele 1600- og 1700-tallet og blev først af et vist omfang efter 1835, da man begyndte at kunne sejle vestud af Limfjorden efter mange århundredes stop. Ellers var søfarten henvist til den lange sejlads gennem Limfjorden med omladning ved Løgstør Grunde, eller udskibning over Ringkøbing. Intet under, at købmændene i Lemvig kun drev "en mådelig kornhandel", således som det nævnes i Danske Atlas. Heste og stude kunne derimod som bekendt transportere sig selv til markedet i Holstebro eller direkte til markeder i Hertugdømmerne eller længere væk, selv ad dårlige veje. Og det gjorde de i stort omfang, århundrede efter århundrede, ledsaget af hesteopkøbere, studedrivere, drenge med en flok galte. I 1800-tallet tog en studedrift 8-12 dage fra Lemvigegnen til Husum eller Itzehoe. En sejlads fra Lemvig til Århus kunne nemt strække sig over 14 dage.

Konklusion

De klimatiske forhold og nærheden til et internationalt marked er således væsentlige faktorer, når man skal forstå det nordvestjyske enkeltgårdslandskab. Det manglende driftsfællesskab rummede mulighed for udviklingen af en produktion, som var en fornuftig tilpasning til de særlige forhold. Tilsammen skabte det gode muligheder for velstand, og det er derfor ikke underligt, at Lemvigegnen kunne beskrives således som landøkonomen L.M. Wedel gjorde det i slutningen af 1700-tallet: *"Her i Omegnene af Heldum, Dybe, Ferring, Wandborg og Fialtring ere mange Banker, Dale, Bække, Enge, Moser og skikkelige gode Jorder, som bære Byg og Ærter... Heste og Qvæg ere trivelige, hvormed drives endeel Handelsskab til Udførsel. Indvaanerne baade her og i hele Skodborg Herred have noget Goddædigt i deres Væsen og klæde sig ret got, deres Huse ere nette og ordentlige... De vise megen Giæstfrihed imod Fremmede og have en Slags Levemaade i Tale og*

Omgang, forskiellig fra andre Jyder... Jordforbedring med Brakgrøfter, Plantninger og oftere Pløjninger ere ikke komne just meget i Brug, Bonden bliver ved det Gamle, og de fleste leve vel og staae sig godt; hvorfor de og smile naar man taler om Siællandske Udskiftninger o.s.v., thi deres Korn, Qvæg, Heste, Faar, Enge, Gaarde, Stuer, Værelser, Udhuuse, Tilstand, Formue, Kundskab o.s.v. overtræffer sandelig vore Bønders i Siælland".^{xiv}

Det vestjyske enkeltgårdssystem var et integreret hele, tilpasset klimaet, landskabet og markedet. For at vende tilbage til indledningens ord om opfattelsen af det nordvestjyske enkeltgårdsområde i landbrugsforskningen, så har Lotte Dombernowsky for så vidt ret, når hun påpeger, at der aldrig havde været behov for at udvikle dyrkningsfællesskaber og dermed landsbyer. Men at jorden overalt var mager er en klassisk fejlsluttelse af Vestjylland. Og de store afstande? Ja, de lod sig jo overvinde, når man kunne have tilstrækkelig økonomisk fordel af det.

Men hvad var årsagen til, at der aldrig udviklede sig landsbyer? Sammenligner man den vestjyske enkeltgårdsbebyggelse med den bornholmske falder det i øjnene, at der begge steder har været en svag eller ikke-eksisterende godsstruktur, og at begge områder i vid udstrækning har været ejet af fjerntliggende bispesæder indtil Reformationen. Var enkeltgårdsbebyggelsen et fænomen, som kunne udfolde sig, fordi der i middelalderen var et fravær af magt, det vil sige af personer eller myndigheder, som kunne have interesse i en centralisering af bebyggelsen? På Bornholm har man kunnet følge enkeltgårdsbebyggelsen tilbage til Jernalderen. Den tilsvarende bebyggelse i Nordvestjylland fortjener en nærmere undersøgelse med henblik på en afdækning af forholdene i Middelalder og forhistorisk tid^{xv}.

ⁱ Bjørn, Claus (red.) 1988. Det danske landbrugs historie II. 1536-1810.

ⁱⁱ Pontoppidan, Erik 1769. Danske Atlas. Bd. 5.

ⁱⁱⁱ Jørgensen, Frank 1974. Præsteindberetninger til Ole Worm. Indberetning fra Ålborg og Ribe Stifter 1625-42.

^{iv} Pedersen, Henrik 1975. De danske Landbrug 1688.

^v Trap, J.P. 1965. Danmark.

^{vi} R.A. "Jessenske Relationer" 1743-44, heri by- og herredsfoged Søren Fabers indberetning om Skodborg og Vandfuld herreder 1743. Gengivet efter Chr. Christensen: Tilstanden i Hardsyssel paa Christian VI's Tid. Hardsyssels Årbog 1919.

^{vii} R.A. Rentekammeret 1757-1760. Indkomne betænkninger over spørgsmål til landvæsenets fremtarv og nytte. Indberetning fra amtmand Albertin med bilag.

^{viii} La-Nj. C4-774/775. Præsteindberetninger 1766-69.

^{ix} La-Nj. B9. Lundenæs og Bøvling Amts skifteprotoko 1748-1761. Skifte 14. marts 1749 efter Lars Graversen i Bæksgård i Tørring sogn.

---

^x La-Nj. G 412-2 Rysensteen G., skifteprotokol 1775-1801. Skifte 14. febr. 1777 efter Peder Jensen, Ertbjerg i Dybe sogn.

^{xi} La-Nj. Præsteindberetning 1766-69.

^{xii} La-Nj. B9-1083. Lundenæs og Bøvling Amts skifteprotokol 1780-1788. Skifte 27. juli 1782 efter Kirsten Christensdatter i Nr. Vinkel i Heldum sogn.

^{xiii} La-Nj. G 412-2. Rysensteen G. skifteprotokol 1775-1801. Skifte 8. okt. 1794 efter Thomas Broe i Sdr. Byskov i Hygum sogn.

^{xiv} Wedel, L.M. 1806. Indenlandske Rejse, I Aarene 1799-1804.

^{xv} Det var Finn Ole Nielsens indlæg om de bornholmske enkeltgårde og Carsten Porskrog Rasmussens kommentar til ovenstående indlæg, der gjorde mig opmærksom på bispeejets mulige indflydelse. En sådan nærmere undersøgelse bør udføres af relevante fagfolk med kendskab til det middelalderlige og forhistoriske kildemateriale.